

STANISŁAW GRABIAS

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny, Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4592-9334>

Ekspresja a logopedia. Emocje w strukturze wypowiedzi. Metodologiczne założenia badań

**Expression and Logopedics. Emotions in the Structure of Utterances.
Methodological Assumptions of Research**

STRESZCZENIE

Wyrażam przekonanie, że o skuteczności terapii logopedycznej w stopniu ogromnym decyduje wgląd terapeuty w emocjonalne stany pacjentów – osób z zaburzeniami mowy. Teza ta pozostaje ciągle poza gruntownymi badaniami i refleksją naukową. Prezentowana rozprawa dostarcza narzędzi badawczych do interpretacji podjętego problemu. Omawiam w niej: techniki orzekania o emocjonalności zachowań interakcyjnych; sposoby uzewnętrzniania się emocji w wypowiedzi; miejsce emocji w jej strukturze. Prezentuję wreszcie własną, interakcyjną typologię stanów emocjonalnych, przydatną jak sądzę w logopedycznym postępowaniu.

Słowa kluczowe: Emocjonalność wypowiedzi, aktywacja emocjonalna mówcy, obiektywizowanie stanów emocjonalnych, sygnały emocji w formie wypowiedzi, emocja, ekspresja, przejawianie się emocji, wyrażanie emocji, komunikowanie o stanach emocjonalnych, struktura wypowiedzi, typologia emocji.

SUMMARY

The article expresses a conviction that the effectiveness of speech-therapy treatment is significantly determined by the therapist's insight into the emotional states of patients – persons with speech disorders. This thesis still remains outside of thorough investigations and scholarly reflection. The present study provides research tools for interpreting the problem in question. The article discusses the techniques of determining the emotionality of interactive behaviors; the ways

of expressing emotions in an utterance; and the position of emotion in its structure. Finally, the author presents his own, interactive typology of emotional states, which can be useful in logopedic management.

Key words: emotionality of utterances, speaker's emotional activation, objectification of emotional states, emotion signals in the form of utterances, emotion, expression, manifestation of emotions, expression of emotion, communicating about emotional states, structure of utterances, typology of emotions.

Emocje są obligatoryjną cechą każdego zachowania językowego. Dla badań logopedycznych, a szczególnie dla terapii, problem emocji zasadza się w pytaniu: co logopedia wyposażona w metody badania zachowań językowych – a więc interakcji – może orzekać o stanach emocjonalnych mówcy (pacjenta)¹?

Wydaje się, że logopedia jest w stanie:

1. Orzekać o emocjonalności wypowiedzi w relacji do wypowiedzi emocjonalnie neutralnej i odtwarzać treści przeżyć emocjonalnych mówcy (pacjenta).
2. Odpowiadać na pytanie: jak stan emocjonalny pacjenta – jego emocje – tkwi w semantycznej strukturze wypowiedzi?
3. Opisywać sygnały obecności emocji w formie wypowiedzi, czyli odpowiadać na pytanie: jak emocja została wprowadzona w znaczenie wypowiedzi? W lingwistyce nazywa się to motywacją.

ORZEKANIE O EMOCJONALNOŚCI WYPOWIEDZI

Jesteśmy jako istoty ludzkie obdarzeni mocą odtwarzania obrazu przeżyć wewnętrznych rozmówców na podstawie ich zachowań. Uczestniczy w tym procesie introspekcja: łączenie własnych zachowań (gesty, mimika, reakcje językowe) z własnymi przeżyciami mentalnymi (uczucia, chcenia, wierzenia). Następuje przenoszenie takich relacji na zachowania naszych rozmówców na zasadzie „na twoim miejscu czułbym to samo, co ty”.

Wiemy, że mechanizm ten związany jest: po pierwsze z konwencjonalizacją zachowań – obowiązuje bowiem kulturowy wzorzec interakcji; po drugie – z uniwersalnymi czynnościami biologicznymi, które rządzą zachowaniem jednostek.

Tak jest w normie biologicznej i umysłowej. Ale z perspektywy logopedii wiemy, że w przypadku biologicznych dysfunkcji (schizofazja, afazja, porażenia mózgowie, jąkanie) zaprezentowany mechanizm jest nieskuteczny. Stajemy, np. w porażeniach, bezradnie z próbą odczytania emocji i szerzej – intencji naszego

¹ Tezy stawiane w niniejszej rozprawie wynikają z szeroko zakrojonych badań nad ekspresywnością językową. Badania te i ich wyniki są opisane w książce: *O ekspresywności języka*, autor: S. Grabias, Lublin 1981.

rozmówcy. Zdeformował się bowiem kod biologiczny. Być może istnieją ogólne wzorce (skrypty) emocji w zachowaniach dysfunkcyjnych, np. dla porażenia, dla jąkania, dla afazji, ale jest to ciągle jeszcze niepodjęty problem przez teorię logopedyczną.

W teorii interakcji zakłada się, że mówca zawsze jest w jakimś stanie emocjonalnym. Można to ująć na osi wyznaczonej z jednej strony emocjami negatywnymi, z drugiej pozytywnymi, w środku – stanem ambiwalentnym².

AKTYWACJA EMOCJONALNA MÓWCY

stany negatywne	stany pozytywne
stan ambiwalencji	
strach	radość
gniew	nadzieja
zmartwienie	zdziwienie

Emocje stanowią sferę dalece subiektywnych przeżyć jednostek, ale istnieją próby obiektywizowania sądów o odczuciach pojedynczych osób i grup społecznych. Mamy do dyspozycji kilka sposobów:

1. Najpierw jest to akustyczna analiza ciągów emocjonalnych. Są to badania najbardziej zobiektywizowane z możliwych. Operują takimi wartościami jak: natężenie fali głosowej, wysokość tonu, długość fali, wskaźniki formantowe – wszystko, co przysługuje akustyce. Badania te pozwalają orzekać o treści przeżyć, ale również i natężeniu emocji.

Niedawno najwybitniejsza aktualnie badaczka fonetyki akustycznej w Polsce, Grażyna Demenko (2015), wyraziła opinię, że badania „emocjonalnych przebiegów akustycznych w procesie automatycznego rozpoznawania sygnału mowy” są w skali światowej na etapie początkowym – zupełnie przyczynkarskim.

Mogę zatem powiedzieć tak: wszystko to, co dzieje się z językowym znakiem emocjonalnym, inaczej niż z opisem akustycznym (a więc interpretacja morfemów, wyrazów i wypowiedzi), nie wychodzi poza introspekcję. Lingwiści interpretują emocjonalne znaki językowe poprzez własne odczucia.

2. Metoda pól leksykalnych. Odkrył ją strukturalizm jako sposób na pojęciowe porządkowanie leksyki: polami są np. nazwy zwierząt, nazwy drzew, nazwy kwiatów (por. Tokarski 1995).

² Klasyfikacja emocji zobrazowana na wykresie jest dziełem L. Jordanskiej, *Próba leksyko-graficznego opisu znaczeń grupy rosyjskich słów oznaczających uczucia*, [w:] *Semantyka i słownik*, Wrocław, 1972, s. 105–123.

- Istnieją przynajmniej dwa sposoby porządkowania w polach. Jednym z nich jest metoda składnikowa: porządkuje wyrazy od najmniej do najbardziej semantycznie złożonych (*zły, podenerwowany, wściekły*). Układem wyrazów w polu rządzą składniki semantyczne – semy, wyeksplikowane z analizowanego materiału. Taką właśnie metodę zastosowała Lidia Jordanskaja do opisu nazw emocji języka rosyjskiego.
- Inny sposób stanowi opis kognitywny: trzeba wydobyć z umysłu badanej osoby lub grupy osób całą wiedzę zawartą w wypowiedziach na dany temat i zebrane wypowiedzi uporządkować według kategorii wyeksplikowanych z materiału językowego (por. Jęczeń 2017)³. Definicja kognitywna *strachu* w świadomości dziesięciolatków w normie intelektualnej prezentuje się następująco:
 - formuła definicyjna: *to taki lęk, który siedzi w człowieku; że coś się stanie złego; straszne uczucie w sercu;*
 - ten, kto się boi: *boją się wszyscy ludzie; dzieci się boją; boję się, że może mnie ugryźć pies;*
 - cechy tego, kto się boi: *robi się błądy na twarzy; pot mu kapie z czoła; wygląda jak galareta; usta mu się krzywią, jakby miał płakać;*
 - czynności tego, kto się boi: *piszczy i krzyczy bardzo głośno; ucieka, gdzie pieprz rośnie; nie wychodzi z domu, tylko siedzi zamknięty na klucz;*
 - przyczyny strachu: *ktoś może się bać, bo nie jest odważny; bo nikt nie chce mu pomóc i zostaje sam;*
 - okoliczności strachu: *jak ktoś się boi, to trzeba go wspierać i pocieszać, a nawet przytulić; trzeba mu wytłumaczyć, że to tylko taka jego wyobraźnia⁴.*
- 3. Test komutacyjny – dotyczy zdań i wypowiedzi. O nacechowaniu emocjonalnym świadczy wymiana wyrazu, o którym sądzimy, że jest emocjonalizmem na inny wyraz – neutralny emocjonalnie (*A cóż to za baran!* w przeciwieństwie do: *A cóż to za człowiek!*) albo zmiana sytuacji jej użycia. Emocjonalizmy są bowiem usytuowane, czyli przypisane do typu emocjonalności:
 - podziwiam go: *Ale gość!*; *Ale twardziel!*;
 - lubię go: *Fajny facet.*; *Ciekawy gość.*;

Zmiana formuł emocjonalnych w określonej sytuacji użycia powoduje stylistyczne napięcie. Technika testu komutacyjnego wiąże się z kompetencją stylistyczną użytkowników języka. W zaburzeniach mowy nastęrcza ogromne trudności.

³ Definicja kognitywna w tej książce pokazała różnice w obrazowaniu świata dwu grup dzieci.

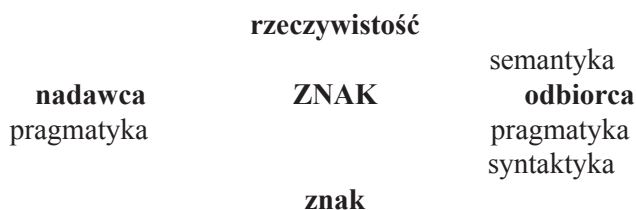
⁴ Wypowiedzi dzieci przytaczam na podstawie badań moich magistrantów.

MIEJSCE EMOCJI W STRUKTURZE SEMANTYCZNEJ WYPOWIEDZI

W 60. latach XX wieku, kiedy w lingwistyce panował „rygorystyczny strukturalizm”, pytanie o miejsce emocji w strukturze wyrazu było bezsensowne. Zdaniem strukturalistów lingwistyka ma badać tylko konwencjonalne relacje zachodzące między formą a znaczeniem wyrazu: wyraz *pies* odsyła do zwierzęcia na zasadzie konwencji (umowy użytkowników języka). Nie da się bowiem ustalić, dlaczego *pies* nazywa się *pies*, a nie *kot* lub *dąb*. Istota języka zasada się na tym, że relacja między formą a znaczeniem jest arbitralna, niemotywowana.

Leon Zawadowski, wybitny przedstawiciel teorii strukturalnej, twierdzi: „Funkcję ekspresywną względem człowieka pełni wszystko to, co ten człowiek wykonuje, a więc jego czynności i wytwory tych czynności. Jednakże związek zachodzący między cechami wytwórcy a cechami wytworu jest związkiem niekonwencjonalnym, wynika on z powszechnych praw fizycznych...”. „Wszystkie typy funkcji ekspresywnej i impresywnej – twierdzi L. Zawadowski – zachodzą między wszelkimi wytworami (ich cechami itd.) a ich wytwórcą względnie odbiorcą. Robienie z nich problemu językoznawczego, mniemanie, że są to jakieś funkcje językowe, że opis ich należy do opisu języka itd., wszystko to są niebezpieczne błędy” (Zawadowski 1966, 150–151).

Ostatecznie miejsce dla emocji w opisie zachowań ludzkich wyznaczyła semiotyka. Jej twórcy E. Peirce i Ch. Morris zaproponowali następujący model znaku (Morris 1938):

Semiotyka zajmuje się wszystkimi relacjami znaku do rzeczywistości. Wkrótce także i strukturalizm w wydaniu Praskiej Szkoły Strukturalnej poszerzył zakres opisu języka. Przedmiotem opisu, oprócz funkcji reprezentatywnej, stała się funkcja ekspresywna i impresywna⁵. W ujęciu semiotycznym emocje znalazły się w obrębie pragmatyki. Okazało się wkrótce, że relacje pragmatyczne najlepiej dają się zinterpretować w następujących formułach (Wierzbicka 1969): sądy = sądzę, że..., akty woli = chcę, żebyś...; emocje = czuję, co ...

⁵ Bühlerowska koncepcja funkcji językowych: komunikatywnej, ekspresywnej i impresywnej (Darstellung, Ausdruck, Appell) jest podstawą do każdego wykładu o funkcjach języka i mowy. Por. K. Bühler, *Sprachtheorie, Die Darstellungsfunction der Sprache*, Jena 1934.

SYGNAŁY EMOCJI W FORMIE WYPOWIEDZI

Emocjonalizacja znaku może być implicytna (*guzdrać się, oferma*) lub eksplicytna – motywowana jakimś środkiem językowym:

- fonetycznym, np. zmianą długości i wyrazistości artykulacyjnej dźwięku, natężeniem ciągu fonicznego, intonacją emocjonalną,
- morfologicznym: istnieją nacechowane morfemy słotwórcze (*mięcho, kaczusia, łysol*),
- metaforyzacją (*baran, osioł, cymbał, pień ‘głuchy’*),
- swoistą składnią (powtórzenia: *Idźcie stąd! Idźcie!*, pytanie retoryczne: *Po cholere się wtrącasz!*, równoważnik: *Co za idiota!*).

Zjawiskiem zagadkowym jest kategoria wyrazów o emocjonalności implicytnej. Istota ich zasada się na tym, że są w świadomości użytkowników języka emocjonalizmami o ukrytym mechanizmie procesu emocjonalizacji. Nie da się objaśnić, dlaczego są nośnikami emocji. Większość jednak wyrazów i wypowiedzi odznacza się mechanizmem wyrazistym. Wykładnikami emocjonalizacji są: bądź zjawiska fonetyczne, bądź procesy leksykalne (emocjonalne słotwórstwo, swoista metaforyzacja), wreszcie zjawiska składniowe.

Język polski doczekał się już gruntownego opracowania ekspresywnego słotwórstwa (Grabias 1981; Kreja 1969), ekspresywnej leksyki (Rejter 2006; Jęczeń 2017) i składni wypowiedzi emocjonalnej (Grzesiuk 1995).

Rozpoczęły się badania nad akustyczną budową wypowiedzi emocjonalnej – chodzi o automatyczne rozpoznawanie sygnału mowy (Waryszak 2019).

EMOCJA A EKSPRESJA – ZAKRESY POJĘĆ

Interpretowanie emocji polega na ubieraniu odczuć w intelektualne kategorie językowe. I nie ma innej drogi. Refleksja o emocjach to w rzeczy samej czynność intelektualna, w zupełności inna w swej naturze niż sfera przeżyć uczuciowych. Rzeczywistości te są nieprzystawalne. Jedynie może poetom dana jest tajemnica swobodnego poruszania się po tych obydwu światach. Ale stanowi nie lada wyzwanie dla tłumaczy poezji. Nic więc dziwnego, że mamy długą drogę w ustalaniu się aparatury pojęciowej zdolnej do ujmowania istoty emocji.

Emocja i ekspresja w lingwistyce pojawiły się na dobre wraz z pracami Ch. Bally’ego (jest to uczeń F. de Saussure’a, twórcy strukturalizmu). W 1909 roku (Heidelberg) wydał książkę *Traité de stylistique française*, w której twierdzi, że przedmiotem stylistyki ogólnej jest ekspresja właśnie⁶. Ekspresja jego zdaniem ujawnia się w tekstach w postaci aktów emocji i wyrazów woli.

⁶ Polski wykład poglądów Bally’ego znajdzie czytelnik w książce *Stylistyka Bally’ego*, Warszawa 1966.

W ciągu XX wieku pojęcia ekspresji i emocji zmieniały się wielorako. Mogę na tle tych dyskusji przytoczyć układ najczęściej przyjmowany i satysfakcjonujący, że ekspresja to proces ujawniania się wszystkich cech nadawcy w wypowiedzi: cech psychicznych (jest wydelikacyny), fizycznych (jąka się) i społecznych (mówi gwarą śląską). Emocja zaś to taki typ ekspresji, w której nadawca ujawnia przyjemne lub przykre stany swoich przeżyć (W. Wundt)⁷.

Współczesna teoria emocji J. Reykowskiego wynika z przekonania, że towarzyszą one wszystkim procesom regulacyjnym naszego umysłu (orientacji, przetwarzaniu wiedzy i wykonaniu). To za pomocą emocji oceniamy te procesy poprzez chęć zwiększania dopływu bodźców (emocje pozytywne) lub zmniejszania ich dopływu (emocje negatywne). Omawianą sferę przeżyć wewnętrznych dzieli J. Reykowski na emocje, które zapewniają równowagę biologiczną organizmu i uczucia realizujące potrzeby psychiczne⁸.

UZEWNĘTRZNIANIE EMOCJI

Ważnym komponentem teorii interakcji stało się odkrycie, że najistotniejszym warunkiem skuteczności zachowań komunikacyjnych jest najpierw umiejętność odczytania emocjonalnego stanu mówcy. Jest to proces rozpoznawania sytuacji, zanim mówca zdecyduje się na strategię rozmowy. Istnieją przynajmniej trzy ścieżki docierania do tych stanów. Emocje bowiem mogą:

1. Przejawiać się w zachowaniach językowych niezależnie od intencji mówiącego. Sygnałami tych stanów są zachowania reaktywne (drżenie rąk, unoszenie tonu, nadmierna wyrazistość artykulacji lub bełkotanie), reakcje fizjologiczne (plamy na szyi). Potrafimy zwykle na podstawie własnych doświadczeń ocenić i treść emocjonalnego przeżycia rozmówcy, i natężenie emocji.
2. O stanach emocjonalnych możemy komunikować za pomocą nazw emocji (*tęsknię, jest mi smutno, cieszę się*). Nazwy te to wyrazy swoiste, których desygnaty ustalamy na zasadzie introspekcji: *on jest w rozpacz* = *on czuje to, co czuję ja, bo znalazłem się w sytuacji, której nie jestem w stanie zaradzić*.
3. Wreszcie stany emocjonalne możemy wyrażać. Wbudowujemy wówczas emocje w znaczenie wypowiedzi: *A cóż to za baran! = sądzę, że jest głupi; czuję złość*.

⁷ Por. W. Witwicki, *Psychologia uczuć i inne pisma*, Warszawa 1995. W. Witwicki rozwinął introspekcyjną teorię Wundta, wyróżniając w obrębie emocji afekty, nastroje i uczucia.

⁸ Neurobiologia (teoria Cannona-Barda) lokuje emocje w ośrodkach podkorowych, często w jądrach wzgórza mózgu. Kora mózgowa w tym układzie jest ośrodkiem hamującym procesy zachodzące pod korą. Por. A. Herzyk, *Neuropsychologiczne modele emocji*, [w:] *Neuropsychologia emocji. Poglądy, badania, klinika*, red. A. Herzyk, A. Borkowska, Lublin 1999.

Warto dodać, że to właśnie wyrażanie stanów emocjonalnych jest domeną poezji – najwyższym wtajemniczeniem językowym. Język potoczny włada technikami topornymi.

EMOCJE W STRUKTURZE WYPOWIEDZI

Istnieje przynajmniej pięć sposobów istnienia emocji w znaczeniu wypowiedzi w relacji do jej komponentu intelektualnego. Oto one:

1. Oznaki emocji (symptomy): *Aj!, Eee!, Ooo!*
2. Znaki stanów emocjonalnych: *Do diabła!, O jasny gwint!* Do klasy tych znaków zaliczam konstrukcje zleksykalizowane, ale z możliwą do odczytania motywacją: *Do diabła z tym!* = ‘nie będę się tym zajmować’; konstrukcja jest motywowana wyrazem *diabeł* w znaczeniu: uosobienie zła.
3. Znaki stanów emocjonalnych i przyczyn emocji: *Co za świnia!* = On jest niekoleżeński; denerwuje mnie.
4. Znaki stanów emocjonalnych i przyczyn emocji z komponentem sterowania uczuciami odbiorców: *Ale głędzi!* = mówi nieskładnie + nie lubię go + lekceważę go.
5. Znaki sterujące uczuciami odbiorców: *On pije ciągle.* = Wiesz, że to źle + gardź nim.

INTERAKCYJNA TYPOLOGIA TREŚCI PRZEŻYĆ EMOCJONALNYCH

Treść przeżyć emocjonalnych stanowi nie lada problem dla teorii emocji. W literaturze przedmiotu istnieje nieskończenie wiele prób jego ujęcia. Moja próba wpisuje się w perspektywę teorii interakcji, którą definiuję jako proces nadawania znaczeń zachowaniom ludzkim⁹. Z takiej właśnie perspektywy typologia stanów emocjonalnych prezentuje się następująco:

Emocje pozytywne

1. Skierowane na nosiciela stanu:
 - zadowolenie: *Fajnie jest!*
 - radość: *Jak ja to uwielbiam!*
 - wzruszenie: *Odjęło mi głos.*

⁹ Por. S. Grabias, *Język, poznanie, interakcja*, [w:] *Język, interakcja, zaburzenia mowy*, red. T. Woźniak, A. Domagała, Lublin 2007, s. 355–377; klasyfikacje stanów emocjonalnych z perspektywy interakcji zamieściłem po raz pierwszy w książce: S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1994.

2. Skierowane na zjawiska poza nosicielem:
 - na osoby:
 - podziw: *Co za dziewczyna!*
 - szacunek: *Chylę czoło.*
 - akceptacja: *Jest miły.*
 - na zjawiska nieosobowe:
 - akceptacja: *Super to wygląda!*
 - podziw: *Coś pięknego!*

Emocje negatywne

1. Skierowane na nosiciela stanu:
 - złość: *Wkurza mnie!*
 - przykrość: *Jak to mi zgrzyta!*
 - niezadowolenie: *Okropnie jest!*
 - smutek: *Jakoś tak źle.*
 - żal: *Serce mi się ściska.*
 - wstyd: *Świecę oczami!*
 - rozczarowanie: *To nie to!*
 - rozpacz: *O Boże!*
2. Skierowane na zjawiska poza nosicielem:
 - na osoby:
 - nienawiść: *Rzygam na niego!*
 - zazdrość: *Aż mnie skręca!*
 - dezaprobata: *Beznadziejny jest!*
 - na zjawiska nieosobowe:
 - dezaprobata: *Fatalne!*

Jasne jest, że typologia ta jest wynikiem introspekcji jej autora. Warto dodać, że metoda introspekcji stanowi podstawowe narzędzie w terapii logopedycznej. Jednakże najwięcej nadziei na obiektywizację sądów o emocjach budzą badania akustyczne. Akustyczny opis przebiegów emocjonalnych pozwoli także na orzekanie o stopniu aktywacji, czyli natężeniu przeżycia w relacji do siły bodźca.

Stan emocji pacjentów logopedycznych pozostaje ciągle tak naprawdę poza refleksją naukową¹⁰. Zaprezentowana w niniejszej rozprawie metodologia badań może mieć zastosowanie do opisu emocji w zaburzeniach mowy. Wydaje się, że proces „przejawiania” się emocji w zaburzeniach w zupełności odbiega od zachowań lokujących się w normie. Proces ten, zachodzący poza świadomością mówiącego, uzależniony jest od mechanizmu generującego zaburzenie. W związku z tym i sam proces emocji, i jego zewnętrzne symptomy muszą być różne w ta-

¹⁰ Wyjątek stanowi praca U. Jęczeń, *Językowa projekcja emocji w wypowiedziach dzieci w normie intelektualnej i dzieci z zespołem Downa*, Lublin 2017.

kich zaburzeniach jak np. porażenie mózgowe – w porównaniu z chorobą Alzheimera lub autyzmem. Natomiast techniki związane z „wyrażaniem” i „komunikowaniem” stanów emocjonalnych zależą od znajomości języka i od intensywności doświadczeń społecznych.

Przyszedł już czas na budowanie gruntownej wiedzy o emocjach w zaburzeniach mowy. Będzie ona przydatna dla teorii logopedycznej, ale przede wszystkim dla procesu terapii. Wydaje się, że konieczna będzie swoista metodologia badawcza dla poszczególnych zaburzeń mowy, bowiem dysfunkcje biologiczne swoiście budują emocje i generują sobie tylko właściwe symptomy i znaki emocji ujawniające się w zachowaniach interakcyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- Demenko G., 2015, *Korpusowe badania języka mówionego*, Warszawa.
- Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka*, Lublin.
- Grzesiuk A., 1995, *Składnia wypowiedzi emocjonalnych*, seria: Komunikacja Językowa i Jej Zaburzenia, t. 8, red. S. Grabias, Lublin.
- Jęczeń U., 2017, *Językowa projekcja emocji w wypowiedziach dzieci w normie intelektualnej i dzieci z zespołem Downa*, seria: Komunikacja Językowa i Jej Zaburzenia, t. 28, red. S. Grabias, Lublin.
- Kreja B., 1969, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim*, Gdańsk.
- Morris Ch., 1938, *Foundations of the Theory of Signs*, Chicago.
- Rejter A., 2006, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Katowice.
- Tokarski R., 1995, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.
- Waryszak M., 2017, *Prozodia emocjonalna w wypowiedziach dorosłych pełnosprawnych Polaków. Analiza akustyczna i audytywna*, obroniona rozprawa doktorska, Lublin.
- Waryszak M., *Prozodia emocjonalna w wypowiedziach osób dorosłych. Analiza akustyczna i audytywna*, Lublin 2019.
- Wierzbička A., 1969, *Dociekania semantyczne*, Wrocław.